

- SZIRMAY ANTAL 2008. *Magyarország szóképekben (Hungaria in parabolis)*. Kiad. CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár.
- TURÓCZI JÓZSEF 1914: Simon bíró. *Magyar Nyelvőr* 43: 88–89.
- WALDAPFEL JÓZSEF 1937. Simon bíró, suskás. *Magyar Nyelv* 33: 236–244.

On the origin and meaning of the Hungarian idiom *Simon bíró* ‘Mayor Simon’

Simon bíró ‘Mayor Simon’, a Hungarian idiom no longer in use was first recorded in 1541. However, its meaning is not unambiguous: it is ‘virago’ in some collections and ‘henpecked husband’ in others; what is more, some give the meaning as ‘mindless’. There are different explanations of its origin, too. According to one interpretation, the idiom alludes to a mayor called *Simon* oppressed by his wife, but later it was found that the idiom goes back to a German noun, *Siemann* ‘henpecked husband’ and thus the idiom is a phraseological loan with a modified form to which the *bíró* ‘mayor’ component was added later, perhaps influenced by German forms like *Doktor Siemann*. The German lexeme, *Siemann*, may also refer to both a virago and a wife-ridden husband, and thus Hungarian may have borrowed the expression with both meanings. The Hungarian idiom has an extended variant, too: *Simon bíró hajtja a lovat* ‘Mayor Simon drives the horse’. The first appearance of this more complete form is found in Baranyai Decsi (1598) where the completion may have been influenced by its Latin equivalent, *Currus bovem trahit* ‘The carriage draws the ox’.

Keywords: idioms, explanation of idioms, origin of idioms, phraseology, historical phraseology, lexicology.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

A magyar *úr* szó török eredeztetéséhez

A magyar *úr* (és a belőle származó *ország* stb.) török eredetét illető legújabb alapos összefoglalás RÓNA-TAS ANDRÁS és BERTA ÁRPÁD nagyszabású munkájában olvasható (WOT. 2: 969–974). Annak idején szóvá tettem (KARA 1995), hogy a célba vett ótörök *urī* szónak nincs ‘úr; uralkodó’ jelentése, csak ‘fiú sarj’, és az ‘úr’ jelentés bizonyításához további adatokat kértem. A válaszul felsorolt további adatok azonban csak a mennyiséget gyarapították, az ‘úr’ jelentést nem erősítették meg (RÓNA-TAS 1995). Egy kései ujjur emlék kiadásában (BTT. 8: 57) annak *urī* szavát PETER ZIEME s magam *fiatal úr*-nak fordítottuk (ott egy *bayaḡutnung oylī*, gazdag ember fiáról van szó, akinek a „címe” *urī*, ezt az ujjur fordító tette hozzá a személynévhez, a tibeti eredetiben nincs megfelelője); ma inkább *úrfi*-t vagy *ijfű*-t írnék helyette, de ez is igen távol van még a Halotti Beszéd uraitól (Isten, Szent Péter).

Ami a magyar szó lehetséges mongol megfelelőit illeti, az *uruy* ‘magzat; ivadék; nemzetség, rokonság’ (középmongol *uruq*) szónál, ahogy azt már korábban megírtam, közelebbi a mongolnak *ori* vagy *uri* olvasatú szava. Az előbbi alak olvasható 17. századi ojrát emlékekben, melyek világos különbséget tesznek *o* és *u* között. Ilyen emlék az ojrát Zaja pandita fordította Bodhi möriyin üye (A megvilágosodás ösvényének fokai), utószavában az *ori* szóval, ahol az Mandzsusri jelzője (l. alább). Ez a valószínűen ujjur jövevény, mely gyakori a buddhista ótörök írásokban, közelebb vihet a keresett ‘úri’ jelentéshez, mint

az új összefoglalásban a mongol *uryu* mellett megjelent *ur* 'göb, göcs, fatörzsön növő dudor; kinövés, daganat' (török megfelelőikkel, köztük a kirgiz *ur*-ral, mely lehet mongol jövevény is) és mongol *uryu*- 'nő, növekszik; <égitest> felkel', mely nem biztos, hogy idetartozik.

Az imént említett mongol *ori* (ha az ojrát írott alakot követjük) nem szerepel LESSING szótárában, amely csak két másik ilyen alakú szót ismer: *ori* 'csak, csupán; teljesen' és *ori* 'szellem, lélek, élet(erő)' (LESSING et al. 1985: 618a). CEWEL mongol értelmező szótára új kiadásában ehelyett (2011: 591a) ismét két másik *ori* alakú szó található: egyikük 'kiáltás, jajkiáltás, üvöltés', a másik 'ifjú, fiatalos(ság), életerős(s)' jelentésű. (LESSING szótára valójában ez utóbbi szó *ori sayitai* 'életerős' összetételéből vonatkoztatva el a második *ori* szavát.) CEWELÉVEL egybehangzón, BAWDEN mai mongol–angol szótára (1997: 266b) és BAZILXAN mongol–kazak szótára (1984: 378b) is e két *ori* szót ismeri. BAZILXAN az 'ifjú' (kazak *qiršin*, *bozdaq*) jelentésűt két, az *ori saitai* = *qiršinday*, *zapžas* 'életerős, fiatal(os)' és az *ori dzaluu* = *qiršinzas*, *bozbala* 'ifjú(ság); fiatal(ság), fiatal(ok)' összetételben is megadja. BAWDENNÉL *ori dzaluu* 'young, youthful', *ori dzaluu nas* 'the years of own's youth'. A Belső-Mongol Egyetem mongol–kínai szótára szerint ennek az *ori* szónak „melléknévként” 'fiatal', „főnévként” 'életerős' a jelentése (MKiT. 211b).

KOWALEWSKI (1844–1849. I: 439a) *ori* címszava két szót rejt, az egyik 'только, лиш, одинок' = 'seulement, solitaire', a másik a mi szavunk: 'junyj, mladyj' = 'jeune'. Összetételeiből csak egyet idézek, mely talán közelebb visz az áhított 'úr' jelentéshez és át- vagy visszavezet a történelmi mélységet és remélhetőn nagyobb jelentéstani biztonságot nyújtó szövegemlékekhez (mivel, mint tanultuk, szófejtéshez nem elég, bár aligha nélkülözhető a szótárak idézése). Az idézett kifejezés *Jögelen čoytu ori* 'nežnyj, veličestvennyj i junyj: építet Маньдзуриja' = 'tendre, majestueux et jeune: l'épithète de Mandjouçri', ez valójában Mandzsusrinak (*Mañjuśrī*), az északi buddhisták egyik bódhiszattva rangú jelkép-istenségének, az üdvözítő bölcsesség megtestesítőjének mongolra fordított neve: „Szelíd Dicsőséges” és címe: „ifjú”. KOWALEWSKI megadja ezek szanszkrit és tibeti eredetjét is (i. h.), abból a cím szkr. *kumārabhūta*, tib. *gzhon-nu gyur-pa* szó szerint 'ifjává lett, ifjúnak született', csakhogy ez az „ifjú” mind a szanszkritban, mind a tibetiben 'királyfi'-t, 'herceg'-et, netán 'trónörökös'-t is jelent. Különösen, ha királyi sarjról vagy az istenség esetében buddhai isten-család tagjáról van szó. (A mongolok gyakrabban a *jalayu* 'fiatal, ifjú' szóval fordították a tibeti *gzhon-nu*-t; e *jalayu* szó közép-mongol alakja, *jala'u*, különben jelenthet '(szolga)legény'-t is (pl. a Titkos Történet 3. szakaszában, ahol a 14. század végi kínai sorközi fordítás *houshēng* szószerint 'később született', azaz 'fiatal' értelmezést ad; itt a szöveg nem engedi a 'sarj' jelentés használatát).

A 10. században kínaiából ujjurra fordított Aranyfény-szútrában a *bāglār urisi* 'urak/ királyok sarja' egy helyütt a kínai *dà tóngzī* 'nagy fiúgyermek' megfelelője: *Sudaršani atl(i)y Ličavi bāglār urisī* 'a Licchavi urak sarja, a Sudaršana nevű' (KAYA 1994: 26a). A mongol herceg Szang Szecsen krónikájában (1662) egy ilyen sarj *Ličai* [= *Ličavi*] *ori* (ulánbátori kézirat, 7a24, I. HAENISCH 1953). A 7. századi kínai zarándok Hüancang (Xuánzàng) életrajzában 10. századi ótörök fordításából (BARAT 2000: 20–21) való a következő mondat: *qarīnintaqī kānč-k(i)y-ä urī ol* 'a (királyné) méhebeli magzatocská fiú'; az *urī* itt a kínai eredeti *nán* 'férfi; hím(nemű)' szavát fordítja.

Ha a magyar *úr* a török *urī* sarja, akkor a jelentésváltozás útja így vázolható: 'ivadék, sarj, fiú' → 'elökelő ifjú' → 'uralkodó család tagja' → 'uralkodó, hatalmat gyakorló úr, uraság' → 'nem uralkodó úr', azaz előbb növekvő, majd csökkenő értékkel. A magyar

adatok az 'uralkodó úr' szintjén kezdődnek, a török adatok az '(előkelő) ifjú', esetleg az 'uralkodó család tagja' szinten végződnek. A török *urī* (és jelentésrokona, *oyul*) 'fiúgyermek' csak akkor 'királyfi, herceg', ha a szülő uralkodó, ahogy a *qiz* 'lánygyermek' is csak akkor 'királylány, hercegnő' ha szülője uralkodó, hasonlóképp a közép-mongol *kö'ün* 'fiú' másodlagosan így 'herceg', és ugyanígy 'herceg' ('Fürstenkind, Prinz') a kalmük *kū̄kḡ* 'leány' (← 'gyermek') a torgútoknál, hol *k. nojḡ* 'der junge Fürst (der Sohn des regierenden)', I. RAMSTEDT 1935: 249b, írott ojrát *köüken, köügen, küüke* 'gyermek', I. KRUEGER 1978–1984. 3: 733, 746).

Hivatkozott irodalom

- BARAT, KAHAR 2000. *The Uygur-Turkic Biography of the Seventh-Century Chinese Buddhist Pilgrim Xuanzang*. Indiana University, Bloomington, IN.
- BAWDEN, C. R. 1997. *Mongol-English Dictionary*. Kegan Paul International, London – New York.
- BAZİLXAN, B. 1984. *Mongol-kazax toli / Moḡolša-qazaqša sözdik*. BNMAU-ın Šinjlex Uxaarı Akadyemi, Xel Joxiolın Xüreele, Ölgij.
- BTT. = KARA, G. – ZIEME, P. 1977. *Berliner Turfantexte* 8. Akademie Verlag, Berlin, 1977.
- CEWEL, YA. 2011. *Mongol xelnii towč tailbar toli*. Ulaanbaatar Ix Surguuli, Ulánbátor.
- HAENISCH, ERICH 1953. *Eine Urga-Handschrift des mongolischen Geschichtswerks von Secen Sa-gang (alias Sanang Secen)*. Akademie Verlag, Berlin.
- KARA GYÖRGY 1995. Török *urī*, magyar *úr*. *Magyar Nyelv* 91: 65–68.
- KAYA, CEVAL 1994. *Uygurca Altun yaruk. Giriş, metin ve dizin*. Türk Dil Kurumu, Ankara.
- KOWALEWSKI, J. E. 1844–1849. *Dictionnaire mongol-russe-français* 1–3. Imprimerie de l'Université, Kasan.
- KRUEGER, J. R. 1978–1984. *Materials for an Oirat-Mongolian to English Citation Dictionary* 1–3. The Mongolia Society, Bloomington, IN.
- LESSING, F. et al. 1985. *Mongolian-English Dictionary*. Third edition. The Mongolia Society, Bloomington, IN.
- MKİT. = Öbör Mongyol-un Yeke Suryayuli-yin Mongyol Sudulul-un Küriyeleng-ün Mongyol Kele Bičig Sudulqu Ğajar, *Mongyol Kitad toli. Měng Hân cidiän*. Öbör Mongyol-un Yeke Suryayuli-yin Keblel-ün Qoriy-a, Kökeqota, 1999.
- RAMSTEDT, G. J. 1935. *Kalmückisches Wörterbuch*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1995. Újabb adatok *úr* szavunk eredetéhez. *Magyar Nyelv* 91: 63–65.
- WOT. = RÓNA-TAS, ANDRÁS – †BERTA, ÁRPÁD, with the assistance of LÁSZLÓ KÁROLY, *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* 1–2. Harrassowitz, Wiesbaden, 2011.

On the Turkic origin of Hungarian *úr* 'lord; mister'

Discussed are the Old Turkic and possible Mongol equivalents of the Hungarian word, among them Mongol *ori* in the epithet of a Buddhist deity, where it means 'prince'.

Keywords: etymology, semantic development of Turkic *urī* 'offspring' and Hungarian *úr* 'lord'.

KARA GYÖRGY
Indiana University, Bloomington